

ALIFBOLAR, MILLATLAR VA TEXNOLOGIYA: TURKIY TILLARDA YOZUV ISLOHOTLARI VA LOTINLASHTIRISH — TARIX, MUAMMOLAR VA YECHIM

Toshpo'latova Jannatoy Furqat qizi

O'zbekiston ISFT (International school of technology and science)

Universiteti bakalavriyat talabasi

E - mail: toshpo'latova22@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17932778>

Annotatsiya: Ushbu maqola turkiy tillarda alfa (yoki alifbo) islohatlarining tarixiy ildizlari, ayniqsa XX asrda sodir bo'lgan arab → lotin → kirill → lotin aylanishlari va ularning milliy-identifikatsion, siyosiy hamda ta'limiy oqibatlarini tahlil qiladi. Asosiy muammo sifatida: yozuv islohatlarining til birligi emas, balki texnologik moslashuv, tilning raqamli korpuslari, va til huquqlari buzilishi natijasida yuzaga kelayotgan til xavfi va kommunikatsion uzilishlar ko'rsatiladi. Maqolada tarixiy dalillar, xalqaro ekspert baholari va mashhur manbalar tahlili asosida integratsiyalashgan strategiya — harmonizatsiyalashgan lotinlashtirish standartlari, raqamli infratuzilma yaratish, ta'lim va huquqiy kafolatlarni birga olib borish tavsiya etiladi. Muqaddima, manbalar ro'yxati va davlat rahbarlarining aloqador iqtiboslari keltirilgan.

Kalit so'zlar: lotinlashtirish, alifbo islohati, turkiy tillar, til siyosati, til xavfi, raqamli korpus, standartlashtirish.

Аннотация: Статья анализирует историю реформ письменности в тюркских языках (переходы арабской — латинской — кириллической график и возвращение к латинице), их политические, образовательные и цифровые последствия. Основная проблема — не просто смена алфавита, а фрагментация языковой среды, уязвимость меньшинств и отсутствие согласованных стандартов для цифровой интеграции. Предлагается комплексное решение: согласование латинских ортографий, создание общих корпусов и платформ, образовательные программы и правовые гарантии, основанные на международных и академических источниках.

Ключевые слова: латинизация, реформа алфавита, тюркские языки, языковая политика, угроза языков, цифровые корпуса, стандартизация.

Annotation: This paper examines the history of script reforms across Turkic languages (Arabic → Latin → Cyrillic → Latin movements), highlighting political, educational, and digital repercussions. The core problem identified is fragmentation — not merely script change but threats to minority languages, lack of interoperable orthographic standards, and insufficient digital resources. The proposed comprehensive solution combines harmonized Latin orthographies, creation of shared digital corpora and tools, education and legal safeguards, and international cooperation.

Keywords: latinization, alphabet reform, Turkic languages, language policy, language endangerment, digital corpus, standardization.

Kirish

Turkiy tillarda yozuv tizimi ham tarixiy, ham siyosiy o'zgarishlar markazida bo'lib keladi. XIV—XX asrlarda turkiy olimlar va adabiyotning asosiy yozuvi—arab grafiklari, sovet davrida majburlanib kirillga o'tish, XX asr boshlaridagi

latinlashtirish harakatlari va soʻnggi yillarda mustaqil davlatlarning lotin alifbosiga qaytish siyosatlarini barchasi keng qamrovli taʼsir koʻrsatdi. Ushbu maqola yozuv islohatlari bilan bogʻliq jiddiy muammoni — **tillararo inkongruentlik va raqamli moslashuvning yetishmasligi** — tanlab oladi, uning ildizlarini tarixiy kontekstda koʻrib chiqadi va ilmiy manbalar, davlat rahbarlarining rasmiy bayonotlari hamda xalqaro tashkilotlar hujjatlariga tayangan holda amaliy yechim taklif qiladi. UNESCOning til xavfi haqidagi yondashuvi va til huquqlari normalari ham tahlil qilinadi. UNESCO Atlasida til xavfi global muammo ekanligi qayd etilgan.

Tarixiy manbaa: Arab yozuvidan lotin va kirillga — ikkinchi gal oʻzgarishlar

Turkiy tillarning yozuv tarixi bir necha bosqichdan iborat: Islom dini qabul qilingandan soʻng arab grafikasining keng tarqalishi (masalan, Usmonlilar davlati va Chagʻatay adabiyoti), keyin XX asr boshida sovet hududlarida lotinlashtirish harakati, soʻngra Stalin davrida yirik siyosiy qaror bilan kirillga oʻtkazish, va mustaqillikdan keyingi davrda turkiy respublikalarning alifbo siyosatlarida qayta lotinlashtirish harakatlari. XX asr boshidagi lotinlashtirishning maqsadi — milliy yozuvlarni soddalashtirish va yozmasizlikni kamaytirish boʻlsa, sovet davrida kirillga oʻtish koʻproq markazlashgan siyosiy maqsadlar bilan bogʻlangan edi (tilni Moskva bilan bogʻlash, pan-Turkizm aloqalarini zaiflashtirish).

Turkiy respublikalar ichida eng mashhur va samarali boʻlgan misol — Turkiyada 1928 yilda Mustafa Kamol Atatürk boshchiligida amalga oshirilgan alifbo islohati. Bu islohat nafaqat yozuvni oʻzgartirdi, balki keng miqyosda adabiyot, maʼrifat va madaniy modernizatsiya bilan bogʻlandi. Atatürk va uning hamkasblari buni “Harf İnkılâbı” — Alifbo Inqilobi deb atashdi; islohat taʼlim tizimi va madaniy hayotga chuqur taʼsir koʻrsatdi.

Sovet davrida 1920–30-yillarda lotinlashtirish dasturi ham mavjud edi — biroq 1930-yillarning oʻrtalarida bu siyosat teskari tomonga burilib, hududiy tillarning koʻpchiligi kirillga oʻtkazildi. Ushbu oʻzgarishlar bugungi kunda ham tarixiy dalailardan biridir va turkiy dunyoda yozuv tanlovi siyosiy va identifikatsion xarakterga ega ekanini koʻrsatadi.

Hozirgi vaziyat: Mustaqillikdan keyingi lotinlashtirish harakatlari va ularning oqibatlari

1990-yillardan boshlab Markaziy Osiyo davlatlari, xususan Oʻzbekiston (1993 yildan boshlab) va keyinchalik Qozogʻiston (2017 buyruq, 2025 maqsadi) lotin alifbosiga qaytish yoʻlini tanladilar. Bu qarorlarning motivatsiyasi turlicha: milliy identitetni mustahkamlash, rus tiliga boʻlgan grafik bogʻliqlikni kamaytirish, xalqaro aloqalar va raqamli kommunikatsiyaga moslashish. Masalan, Qozogʻiston prezidenti

Nursulton Nazarbayev lotin alifbosiga o'tishni mamlakatni global maydonga integratsiyalash jarayoni deb atagan va 2025 yilga qadar joriy etishni maqsad qilgan.

O'zbekiston ham lotinlashtirishni demokratik va iqtisodiy modernizatsiya vositasi sifatida ko'rmoqda; Prezident Shavkat Mirziyoyev 2021 yillarda tezlashtirish to'g'risida qaror qabul qildi. Bu jarayon jamoatchilik, ta'lim va huquqiy sohalarda qator muammolarni tug'dirdi.

Muammo: Yozuv islohatlari ostidagi haqiqiy xavf — tilning raqamli tangligi, me'yoriy dispersiya va til huquqlari

Ko'pchilik siyosatchilar islohatni "lotinlashtirish = modernizatsiya" formula orqali asoslaydi. Bu qisman to'g'ri: lotin yozuvi global IT-standartlarga (URL, kodlash, klaviatura formatlari) va G'arbiy ilm-fan aloqalariga mos keladi. Ammo amaliy jihatdan muammo shu: **alifbo o'zgarganida eski adabiyot, arxiviy materiallar bilan aloqa uziladi; ta'lim tizimi yangilanmagan bo'lsa, avlodlar orasida o'qish-yozish qobiliyati kamayishi mumkin; kichik tillar esa to'liq e'tibor ko'rsatilmasa, yo'qolish xavfi ostida qoladi.** UNESCOning til xavfi haqidagi me'yorlari tilni himoya qilish zaruratini ta'kidlaydi.

Asosiy muammolar:

1. **Korpus va arxiv uzilishi.** Kirill yoki arab bilan yozilgan katta ilmiy, adabiy va hujjat merosi yangi avlod uchun oson o'qilmay qoladi.

2. **Standartlashtirishning yo'qligi.** Har bir respublika o'z lotin yozuvini turlicha joriy etsa, regional integratsiya va til o'rganishni qiyinlashtiradi. (Masalan: O'zbekiston, Qozog'iston, Turkiya, Tatariston, va h.k. orasida lotin variantlari farqlari.)

3. **Madaniy va siyosiy qarama-qarshiliklar.** Yozuv o'zgartirilishi ko'pincha siyosiy signallar bilan birga bo'ladi — Moskva bilan yaqinlikni kamaytirish yoki Turkiya bilan madaniy yaqinlikni kuchaytirish. Bu til huquqlari va milliy xavfsizlik masalalarini keltirib chiqishi mumkin.

4. **Ta'lim va o'qitish xarajatlari.** Yangi yozuv joriy etish uchun o'qituvchilarni qayta tayyorlash, darsliklar va IT-qurollarni yangilash kerak — bu katta iqtisodiy xarajat.

5. **Kichik turkiy tillarning yo'qolish xavfi.** Hududiy tillar, masalan, leksik jihatdan kattaroq tillar bilan bo'lgan tenglikni yo'qotadi; agar davlat siyosati ularni qo'llab-quvvatlamasa, bolalar ona tillarini o'rganishni to'xtatishi mumkin. UNESCOga ko'ra tillarning xavfi global muammo.

Dalillar: yozuv o'zgarishlarining ta'lim va psixolingvistik oqibatlari

So'nggi tahliliy tadqiqotlar alifbo o'zgartirilishining ortografiya va o'qish qobiliyatiga ta'sirini o'rganadi. Masalan, Nambiar va boshq. (2023) ning tahlili

ortografik bilimning ikki sathini (lexical va sublexical) ko'rsatib, skriptlar o'zgarishi o'qish-yozishga sezilarli ta'sir qilishini isbotlaydi — bu esa islohotlar rejalashtirilganda e'tibordan chetda qolmasligi lozim.

Tatariston misolida esa lotinlashtirish bo'yicha siyosiy-ijtimoiy bahslar kuzatiladi — til boshqaruvi, milliy identitet va Rossiya federal qonunchiligi o'rtasidagi to'qnashuvlar aniq. De Gruyter nashrida tahlil qilingan maqola bu masalani chuqur ko'rib chiqadi va milliy konstruktsiyalar yozuv tanlovida qanday rol o'ynashini ko'rsatadi.

Davlat rahbarlari iqtiboslari

- M. K. Atatürk (Turkiya): Atatürkning alifbo islohati xaqidagi bayonotlari va uning “either in three months or never” (bu ishni uch oy ichida qilamiz yoki umuman qilmaymiz) degan mashhur rig'batini ham ko'p manbalarda keltiriladi; bu Atatürkning qat'iy va tezkor islohot metodologiyasini aks ettiradi. Ma'lumot: Cambridge va tarixiy manbalar, shuningdek Falih Rifki Atayning “Çankaya” (1928) asarlarida.

- **Nursulton Nazarbayev (Qozog'iston):** “By 2025, the Kazakh alphabet should be switched into Latin” — prezidentning 2013 va 2017 yillardagi bayonotlari lotinlashtirish maqsadini ochiq gapiradi. (Manba: The Astana Times; Al Jazeera; Reuters.)

- **Shavkat Mirziyoyev (O'zbekiston):** 2021 yilda prezident Mirziyoyev lotinlashtirish jarayonini tezlashtirish haqida qaror qabul qildi va bu hukumat xarakatining rasmiy yo'nalishini belgiladi. (Manba: RFE/RL; hukumat bayonotlari tahlili).

Ushbu iqtiboslar hamma joyda to'liq nutq matni shaklida keltirilmagan — maqolada ular murojaat qilingan manbalar orqali tasdiqlanadi. Yuqoridagi manbalar rasmiy yangiliklar va hukumat hujjatlari hisoblanadi.

Case-study: Qozog'iston va O'zbekiston — qarorlar, jamoatchilik va real hayot

Qozog'iston: 2017 yilda Nazarbayev buyruq berdi va 2025 yilga qadar lotin alifbosiga to'liq o'tish maqsadi belgilandi. Joriy etilish jarayoni sekin va bosqichma-bosqich bo'lib, ko'chalarda lotin yozuvi misollari paydo bo'ldi. Bu qarorning motivatsiyasi: milliy suverenitetni mustahkamlash va global kommunikatsiyaga moslashish. Biroq ushbu jarayon Rusiyaga nisbatan siyosiy signal ham bo'ldi, chunki Kirill grafikasidan voz kechish Gazprom / MDH ta'sirini kamaytirish deb talqin qilindi.

O'zbekiston: 1993 yildan boshlab lotin alifbosiga o'tish boshlangani bilan, jarayon to'liq yakunlanmadi. 2021 yildagi Mirziyoyev qarori bilan jarayonni tezlashtirish e'lon qilindi. Biroq amaliyotda muammo — eski chuqur madaniy meros

(arab va kirillda) bilan uzilish, darsliklar va hujjatlarni yangilash zarurati, hamda aholi orasida farqlangan yozma qobiliyat mavjudligi.

Bu ikki case-study muammolar bilan birga imkoniyatlarni ham ko'rsatadi: agar lotinlashtirish yaxlit, texnik jihatdan mos, va xalqaro standartlarga muvofiq amalga oshirilsa, uning ijobiy ta'siri katta bo'ladi — chet tilini o'rganish osonlashadi, raqamli integratsiya kuchayadi, xalqaro ilmiy resurslarga yaqinlashish sodda bo'ladi. Ammo agar bu jarayon tartibsiz, siyosiy motivatsiyalarga asoslangan bo'lsa, taraflar orasida keskin qarama-qarshilik va amaliy muammolar paydo bo'ladi.

Taklif etilayotgan yechim: “Harmonizatsiyalashgan lotinlashtirish va raqamli til infratuzilmasi”

Maqolaning markaziy taklifi — alifbo o'zgarishini yagona milliy aksiya emas, balki **mintaqaviy, ilmiy va texnologik integratsiya** nuqtai nazaridan yondashish. Quyidagi bosqichlar tavsiya etiladi:

1) Mintaqaviy va xalqaro konsensus: standartlashtirish komissiyasi

Turkiy davlatlararo yoki ilmiy hamkorlik platformasida (masalan, Turcic Council, akademik konsorsium) lotin shakllarini muvofiqlashtirish bo'yicha mustaqil ekspert-komissiya tuzilsin. Komissiyada tilshunoslar, IT-mutaxassislar, pedagoglar va huquqshunoslar bo'lsin. Maqsad — fonetik moslikni saqlagan holda interoperabellikni ta'minlaydigan umumiy minimal standartlarni ishlab chiqish. De Gruyterdagi Tatariston tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, siyosiy paradigmalarni hisobga olmagan holda alifbo o'zgartirish muammolarni kuchaytiradi — shuning uchun keng demokratik maslahat zarur.

2) Irs va arxivlarni raqamlashtirish dasturi

Arab va kirill yozuvida qolgan hujjat, adabiyot va ilmiy merosni raqamlashtirish va avtomatik transliteratsiya vositalarini yaratish bo'yicha katta loyiha boshlansin. OCR (optical character recognition) va mashinaviy tarjima-integratsiya yordamida eski materiallar yangi avlod uchun ochiq bo'lishi kerak. UNESCO atlasining tilni saqlash bo'yicha yondashuvi shuni talab qiladi.

3) Ta'lim va o'qituvchilarni qayta tayyorlash

Maktab va universitet darajasida alifbo o'zgargan taqdirda ham ikkinchi yozuvni (mavjud, ya'ni eski grafika) o'qitish tizimini saqlab qolish kerak — bu tarixiy meros bilan bog'lanish imkonini beradi. Bunga qo'shimcha sifatida, raqamli savodxonlik (keyboard layouts, coding, Unicode) kurslari joriy etilsin. Nambiar va boshqalar ta'kidlaganidek, ortografik bilimlar o'zgarishi o'qish qobiliyatiga ta'sir qiladi — shuning uchun o'qitish rejalari ilmiy asoslangan bo'lishi lozim.

4) Raqamli korpus va NLP vositalari yaratish

Turkiy tillar uchun umumiy ochiq korpuslar, morfologik va fonetik resurslar hamda tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) kutubxonalarini yaratish — tarjima, qidiruv, tekst-to-speech va avtomatik transliteratsiya uchun zarur. Bu hukumatlar, universitetlar va xususiy sektor hamkorligi bilan amalga oshirilishi mumkin.

5) Huquqiy va madaniy kafolatlar

Davlatlar qonunchilik darajasida hududiy va mahalliy tillarning huquqlarini himoya qilish majburiyatini tasdiqlasin; lotinlashtirish jarayonida kichik tillarga moliyaviy va ta'limiy yordam ko'rsatilsin. Bu yo'nalish Xalqaro til huquqlari va inson huquqlari standartlariga muvofiq bo'lishi kerak.

6) Bosqichma-bosqich migratsiya va kommunikatsiya strategiyasi

Yozuvni birdaniga o'zgartirish emas, balki minimum 5–10 yillik bosqich bilan o'tkazilishi kerak: rasmiy hujjatlarda parallel yozuv, darsliklarda ham qayta bosib chiqarish, va jamoatchilik axborot kampaniyalari orqali. Turkiy tajriba (1928) tez, qat'iy amaliyot asosida amalga oshirilgan bo'lsa ham, bugungi global va raqamli kontekstda bosqichlashtirish xavfsizroqdir.

Amaliy reja (harakatlar jadvali — 5 yillik model)

1. **1-yil:** Mintaqaviy ekspert-komissiya tashkil etish; oldingi yozuvlarni raqamlashtirish uchun demo-layihalar boshlash; ta'lim kontentini inventarizatsiya qilish.

2. **2-yil:** Standartlashtirilgan lotin draftini e'lon qilish; o'qituvchilar uchun master-klasslar va metodik qo'llanmalar; boshlang'ich kurslarda parallel yozuvni joriy etish.

3. **3-yil:** Milliy va mintaqaviy ochiq korpuslar ishga tushiriladi; OCR va transliteratsiya vositalari pilot-sinovdan o'tkaziladi.

4. **4-yil:** Rasmiy hujjatlarda lotin-kirill parallelizatsiyasi; yangi darsliklarning keng miqyosda tarqatilishi.

5. **5-yil:** To'liq raqamli integratsiya, NLP vositalari kengaytirilgan; baholash va qayta baholash, huquqiy kafolatlar mustahkamlangan.

Kutilyotgan natijalar va xavf-xatarlarni boshqarish

Kutilgan ijobiy natijalar: xalqaro akademik va iqtisodiy integratsiya, ta'lim darajasining ortishi (agar reja to'g'ri moliyalashtirilsa), raqamli erkinlik va yangi texnologiyalarni qabul qilish.

Xavflar: siyosiy polarizatsiya, eski meros bilan uzilish, kichik tillarning marginalizatsiyasi. Ushbu xavflarni kamaytirish uchun huquqiy kafolatlar, raqamlashtirish va ta'lim tashabbuslari muhim.

Xulosa

Yozuv islohatlari — bu faqat maktablarda qatorda o'zgaradigan harflar masalasi emas; ular madaniyat, tarix, siyosat va texnologiya kesishmasida joylashgan strategik jarayondir.

Turkiy tillarda lotinlashtirishdan foyda olish mumkin, lekin bunga ilmiy, huquqiy, madaniy va texnik tayyorgarlik hamroh bo'lishi kerak. Menimcha, eng to'g'ri yo'l — **bu mintaqaviy hamkorlik asosida** lotinlashtirishni amalga oshirish, arxivlarni raqamlashtirish, ta'limni yangilash va kichik tillar huquqini himoya qilish orqali amalga oshiriladi.

Agar davlat rahbarlari (masalan, Atatürk, Nazarbayev, Mirziyoyev) lotinlashtirishni modernizatsiyaning belgisi sifatida ko'rgan bo'lishsa, ular bilan kelishilgan, ilmiy asoslangan va aholiga tushunarli strategiya hamroh bo'lmasdan bu jarayon noxush oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shu bois, lotinlashtirish — maqsad emas, vositadir; asosiy maqsad esa — tilning barqarorligi, merosga kirish va raqamli zamon bilan samarali integratsiyadir.

Foydalanilgan Adabiyotlar:

1. **UNESCO. Atlas of the World's Languages in Danger.** — Tillarning xavfi va saqlashga oid xalqaro standartlar. (UNESCO atlas)
2. **Turkish alphabet reform (various sources).** — Atatürkning alifbo islohati tarixi va jamiyatdagi ijtimoiy tajriba tahlili, jumladan H. Yılmaz "Learning to Read (Again): The Social Experiences of Turkey's 1928 Alphabet Reform".
3. **Al Jazeera; Reuters; The Guardian; Eurasianet; The Astana Times.** — Qozog'istonning lotinlashtirish qarori va Nazarbayev nutqlari (2017) haqida rasmiy yangiliklar.
4. **RFE/RL (Radio Free Europe/Radio Liberty).** — O'zbekistonning lotin alifbosiga o'tish rejasi va hukumat qarorlari (2021–2023).
5. **Nambiar K., et al. (2023).** — Ortografik bilimlar va skript o'zgarishi haqida ilmiy maqola (NCBI/PubMed). Ushbu tadqiqot ortografik darajalar va o'qish-yozish qobiliyatiga e'tibor qaratadi.
6. **Bartholomä, Ruth. (2016).** "The Construction of the Tatar Nation..." — De Gruyter (Language Change in Central Asia) — Tatariston misoli va lotinlashtirish siyosatining milliy konstruktsiyalarga ta'siri.
7. **Jordan/Russia Center blog: "Evolution of Latinization movement..." (2022).** — Lotinlashtirish harakatining tarixiy rivoji haqida umumiy tahlil.
8. **Cambridge Journals: "Learning to Read (Again): The Social Experiences of Turkey's 1928 Alphabet Reform" (H. Yılmaz, 2011).** — Atatürk davridagi islohotlarning ijtimoiy oqibatlari.
9. **[Cabar.asia](#); CACI; other regional analyses** — O'zbekiston va boshqa respublikalardagi lotinlashtirish oqibatlarini tahlil qiluvchi maqolalar